

ФЕНОМЕНОЛОГО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД А. В. ПОЛЯКОВА: ПРАВО «ПО ТОЙ БІК» КЛАСИЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

О. СТОВБА
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теоретичної
і практичної філософії
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)*

Сучасний російський філософ права зі Санкт-Петербурга Андрій Васильович Поляков є автором однієї з найбільш глибоких і фундаментальних концепцій права на пострадянському просторі. Характерною рисою обраного російським правознавцем варіанта осмислення права є поєднання комунікативних та феноменологічних складових. Уперше про системний виклад феноменолого-комунікативного підходу до права стало можливим казати після захисту пітерським ученим у 2002 р. докторської дисертації [1], результати якої за рік по тому були викладені у відповідній монографії [2].

Як впливає вже із самих назв відповідних праць, А. Поляков розуміє під правом динамічний, мінливий і рухливий феномен. За його словами, право являє собою не абстрактну метафізичну ідею, не апіорну цінність, не символічно-текстуальний (знаковий) припис, за яким стоїть чиясь «воля», а «живе» (цілісне, таке, що розвивається), соціальне явище [3, с. 12]. Слід зазначити, що подібне осмислення права неминуче призводить до здолання дихотомії позитивізму/юснатуралізму, де право розуміється як статичний предмет. Адже, як зазначає А. Поляков, як у природно-правовому, так і в позитивістському підході право постає як феномен, який не має внутрішнього, антропологічного джерела саморозвитку, руху і виступає «мертвим», абстрактним, «зовнішнім» для суб'єкта, певною апіорною даністю чи знаковим комплексом, відірваним від людини або її життєвого світу [3, с. 11]. Отже, можна зробити висновок, що філософсько-правове мислення А. Полякова характеризується переходом від «мертвого», «абстрактного», «статичного» права, відіраного від своїх онтологічних коренів, до права «живого», «динамічного», «конкретно існуючого». Це право не являє собою окремого, ізольованого правового суцього (норми, ідеї), але саме по собі це постійний рух, перехід. Цю динамічність, рухливість права російський правознавець і закріплює за допомогою терміна «правова комунікація».

Однак перш ніж перейти до змістовного визначення права, необхідно відмежувати його від інших, суміжних явищ. Адже комунікація може бути і моральною, і політичною, і економічною тощо. Що ж відрізняє правову комуні-

кацію від інших її різновидів? Як вважає А. Поляков, право, як практична система дій, засноване на взаєморозумінні, без якого неможливо саме існування права. Права немає там, де відсутня взаємовіднесена поведінка [3, с. 17]. Однак і така поведінка не є виключною прерогативою правової сфери. Тому, як уточнює А. Поляков, право є там, де люди переконані в тому, що воно є. А переконані вони в цьому тоді, коли право стає частиною самого життєвого світу, тобто простором правової комунікації. Хабітуалізація і інституціоналізація правових текстів, їх визнання (легітимація) — це і є той момент, який протилежний фізичній силі, протилежний насильству [3, с. 17]. Отже, правова комунікація — це не просто взаємодія між людьми в рамках юридичних інститутів. Її характерною ознакою є імплікація правових текстів, визнання яких є детермінантою правового статусу комунікації.

Разом з тим, на відміну від правових позитивістів, А. Поляков не наполягає на «абсолютному», «первісному» характері правових текстів щодо інших правових явищ. За його словами, ані правові тексти, ані правові цінності, ані суб'єктивна правосвідомість, ані індивідуальні правові вимоги як розрізнені елементи не утворюють право. Те, що їх об'єднує — це правова комунікація, що виникає як інтерсуб'єктивна реальність, сполучною ланкою якої виступають взаємодіючі суб'єкти [3, с. 18]. Окремі компоненти права, наприклад, правові тексти, самі суб'єкти, що мають правосвідомість і волю, реальна діяльність людей у соціальному часі й просторі самі по собі не становлять права як інтегрального (цілісного) явища. Тільки в результаті певної «хімічної реакції» — виникнення правової комунікації — виникає право. Право і є правова комунікація [3, с. 21]. Як можна бачити, право для А. Полякова є цілісне, динамічне явище, яке не може бути зведене до окремого правового суцього, але, навпаки, у своїй рухливості об'єднує всю безліч релевантних у правовому відношенні феноменів, надаючи їм правового статусу. Будь-яке статичне правове суще є «вторинним», «первісним» же є право в його динаміці, в комунікації (або, якщо називати все власними іменами, — в бутті. — О. С.).

Однак, як саме відбувається правова комунікація? Адже сама по собі вказівка на те, що її здійснюють взаємодіючі суб'єкти, є надто загальною, абстрактною. Тому російський правознавець уточнює, що право існує як таке, що перебуває в постійній динаміці текстуально-інформаційного і енергійно-поведінкового взаємообміну. Те, як ми розуміємо право, спори з приводу права, узгодження різних правових позицій і уявлень, боротьба за право — все це комунікативні процеси, що забезпечують життя права і його розвиток [3, с. 19]. Отже, правова комунікація розуміється в такому випадку максимально широко, включаючи в себе будь-яку взаємодію людей із приводу права, в ході якої право збувається, «стає». Специфікою подібної взаємодії є взаємне визнання суб'єктів, які здійснюють право і в ході подібного визнання конституюють правовий статус один одного. При комунікативному підході право розуміється не як абстрактний припис (воля, наказ, норма), а як феномен, який виникає лише через процедуру погодження та розуміння з «узагальненим Іншим». Це спів-погодження слід розуміти як системне узгодження, а не як особисте волевиявлення у всій його довільності. Укоріненість правового буття в Іншому і є основна передумова права [3, с. 21]. Людина є основним суб'єктом права не сама по собі, а через своє ставлення до іншої людини, тобто спочатку саме як суб'єкт правової комунікації [3, с. 40].

Таким чином, російський правознавець вважає, що право існує як процес комунікації. Під комунікацією розуміється взаємодія людей із приводу права,

яке надає правового статусу всьому тому суццюму, яке втягнуто в подібне спілкування. Як вже було зазначено, для того, щоб бути правовим, таке спілкування повинно відповідати низці умов: насамперед взаємному визнанню суб'єктів, а також визнанню правових текстів. Звідси випливає висновок, що ніяке ізольоване правове суще — ідея права, правова норма або інститут — не може бути визнане першоосною права. Як підкреслює А. Поляков, право існує як комунікативна неподільна цілісність. Саме тому слово «право» використовується і стосовно законів, і суб'єктивних прав, і ідеї справедливості. Лише аналітична діяльність свідомості розчленовує право у думці на складові частини [3, с. 42].

Парадоксальним наслідком викладеного вище є твердження А. Полякова про те, що права «як такого» не існує. Інакше кажучи, у слова «право» немає емпіричного референта [4, с. 94]. Однак парадоксальним це твердження здається лише на перший погляд. Адже очевидно, що будь-яке, «іманентно правове» суще — закон, суд, і т. ін. завжди зберігає можливість опинитися протиправним (наприклад, тиранічний закон, чи несправедливий суд). І навпаки, «зовні» легально іррелевантні феномени — наприклад, автомобіль або посуд — при певному «повороті у справах» перетворюються на правове суще — речовий доказ, предмет спору та ін. Тому одним із найважливіших наслідків комунікативної теорії права (як і інших близьких їй концепцій, що динамічно осягають право) можна назвати висновок про те, що ніяке суще не є правовим «само по собі»: його правовий статус є похідним від певного «зовнішнього» процесу (комунікації (А. Поляков), діалогу (І. Честнов), події (О. Стовба), інтерсуб'єктивної взаємодії (С. Максимов) і т. ін.) [4]. Тут очевидним чином проявляється феноменологічна компонента дослідження: адже, як ми пам'ятаємо, правова феноменологія також звертала увагу на «зовнішні» приводи для конституювання правових феноменів — соціальні акти (А. Райнах), нормативні факти (М. Алексеев) та ін. Однак треба зазначити, що А. Поляков не просто «виводить» правовий статус якогось суццюго із «зовнішньої» події, але мислить динамічно саме право: воно є правовою комунікацією, тобто безперервним процесом існування права. Феноменологічність комунікативної концепції права знаходить своє вираження ще й у тому, що А. Поляков початково поміщає право у світ значень і смислів, невіддільних від внутрішнього світу людини та її відносин з іншими людьми, яке конструюється свідомістю на основі інституціоналізованих соціальних практик [4, с. 94].

Отже, право в концепції російського правознавця виступає як породжений свідомістю сенс. Однак цей сенс не конструюється довільно, але здійснюється під час правової комунікації, опосередкованої інституціями та соціальними практиками. Це «інтенціональний» сенс, але не замкнений у сфері свідомості, а спрямований на «зовнішню» реальність, в яку таким чином «імплантується» правовий статус. І якщо в рамках цього простору правової комунікації провести феноменологічну редукцію, то ми отримуємо на виході якийсь «смісловий полюс ідентичності» права, його «щойність», яка об'єднує всю безліч правових явищ [4, с. 95]. На думку російського правознавця, подібна «щойність» дозволяє перевершити ті антиномії класичного правознавства, в яких досі оберталася правова думка — суб'єктивне/об'єктивне, матеріальне/ідеальне, суще/належне і т. ін. Така «щойність» — специфічний текстуальний сенс взаємодії між людьми, який дає змогу відрізнити право від інших соціальних явищ [4, с. 95].

Однак тут має місце певний парадокс. Оскільки право мислиться в динаміці як комунікація, яка об'єднує всю безліч правових феноменів, то і правовий сенс

не може поставати як статичне «що». Адже в такому разі він, замкнутий у свідомості свого носія (або навіть будучи інтерсуб'єктивно вкорінений у свідомості багатьох), не міг би «зшивати» різнорідне правове суще в його бутті, являючи собою виключно феномен свідомості. Тому А. Поляков як вихідний пункт бере твердження про те, що право (право як ціле, тобто динамічний сенс. — О. С.) має відношення до поведінки людини, нерозривно пов'язане з ним. Так, на відміну від природних явищ, право видозмінює поведінку особи, обмежує її, визначає її рамки, тим самим даючи кожному суб'єкту права можливість діяти, розраховуючи на досягнення певного результату [4, с. 96].

У цьому твердженні можна відзначити два цікавих моменти. По-перше, російський правознавець непомітно для себе входить у сферу темпоральності. Так, будь-який «розрахунок», про який говорить А. Поляков, припускає настання в майбутньому певних правових наслідків, викликаних діянням, яке передуватиме їм у часі. Разом з тим ці наслідки можуть і не настати. Тим самим можливість буття права (у термінах А. Полякова — правової комунікації) виявляється витриманою у часовому розриві між вчиненим діянням і його ймовірними правовими наслідками. Тут позиція пітерського правознавця виявляється (можна припустити, несподівано для нього самого) близькою до твердження ще одного представника динамічного праворозуміння, російського філософа права Ю. Пермякова про те, що «існувати» для права означає можливість втрати, сферу ризикованого буття [4, с. 63]. І в цьому також виявляється глибинна єдність установок усіх правознавців, що належать до динамічного праворозуміння. Однак, забігаючи вперед, слід зазначити, що А. Поляков не актуалізує часового горизонту правової комунікації, внаслідок чого втрачає можливість автентичного доступу до витoku буття права. По-друге, просте посилення на обмежуючий характер права стосовно поведінки людини все ще не дає його специфіки: адже межі для того, як поводити себе, ставлять і релігія, і мораль, і звичай (а також будь-які інші нормативні системи, починаючи від правил гри у спорті та закінчуючи професійними кодексами поведінки). Не змінює сказаного і вказівка А. Полякова на те, що правові відносини зав'язані на можливості вільного вибору суб'єктів та їх взаємній відповідальності (відповідати за щось і значить перебувати в комунікації) [4, с. 96], через те, що і свобода, і відповідальність не є виключно правовими феноменами.

Оскільки будь-яка спроба помислити право поза людські відносини, які виражені через акти вільних осмислених дій, призводить до абсурду [4, с. 96], то для подальшого пошуку права А. Поляков звертається до самої поведінки людини та її засад. Для права характерна поведінка, що підкоряється певним правилам. Отже, необхідно визначити характер взаємозв'язку між: 1) нормами права (правовими правилами); 2) суб'єктами права і 3) їх відносинами [4, с. 97]. І тут при спробі визначити специфіку саме правових правил, в мислення російського правознавця знову незримо влітається час. Так, він вказує, що нормативність може розглядатися як загальна характеристика міжсуб'єктних соціальних відносин. Для того, щоб такі відносини могли існувати, суб'єкти повинні *розуміти* сенс поведінкових актів Іншого і *передбачати* його майбутні акти (курсив мій. — О. С.). Крім того, вони повинні мати можливість самі здійснювати акти, зміст і значення яких *очікувані* й *зрозумілі* Іншим (курсив А. Полякова). Отже, прихованим, латентним фоном правової комунікації знову опиняється час, тобто розрив між діянням і зустрічними йому правовими наслідками як «ре-акцією» Інших на скоєне.

Інакше кажучи, те, що у А. Полякова іменується простором правової комунікації і приймається як самозрозумілий і далі нерозкладний феномен, на перевірку виявляється правовим часом, із горизонту якого тільки і можливе цілісне осмислення правової комунікації. Забігаючи трохи наперед, потрібно вказати, що мова тут йде не просто про «заміну» простору часом: річ у тім, що, осмислюючи правову комунікацію просторово, А. Поляков тим самим постулює її часовий вимір як синхронний. При цьому не береться до уваги діахронний план правової комунікації, в якому і локалізована правова нормативність як певне «тяжіння», яке притягає правові наслідки до скоєного діяння [4, с. 127–159]. У синхронному ж плані правової комунікації подібна «тяга» не тематизується. Тим самим, не акцентуючи уваги на діахронії правової комунікації, А. Поляков втрачає доступ до феномену нормативності в його самотності, а тому й позбавляється можливості з'ясувати специфіку правової нормативності порівняно з іншими її різновидами (моральною, релігійною тощо).

Можна припустити, що причиною зазначеного є те, що А. Поляков намагається виразити динамічну природу права в рамках загальнофілософського комунікативного підходу (не використовуючи термін «буття»), а тому і не бачить для себе необхідності в актуалізації темпорального горизонту. Разом з тим видається, що фундаментальна онтологія М. Гайдеггера, як первісно налаштована на осмислення буття в цілому, надає більше можливостей для правових розвідок, ніж комунікативна філософія, для якої комунікація — тільки засіб пояснити деякі закономірності взаємодії сущого [4, с. 127–159].

Таким чином, підбиваючи підсумки, слід зауважити, що А. Поляков, безсумнівно, створив нову й оригінальну концепцію права, яка здатна відповісти на багато запитань, що досі залишалися нерозв'язаними. Це насамперед проблема того, як насправді існує право, дихотомія позитивного та природного права, питання про механізм правової ідентифікації феноменів. Однак ігнорування російським правознавцем темпорального виміру права, на наш погляд, не дає йому змоги досягти цілісного осмислення феномену права та його онтологічних засад. Це останнє твердження і є предметом тих дискусій, які точаться між А. Поляковим і автором цієї статті протягом останніх кількох років¹. Тому можна вважати, що ця стаття — не крапка, а лише кома на нескінченно довгому, утім невичерпно цікавому шляху справжньої філософії права, яким наполегливо крокує А. Поляков.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. В. Поляков ; С.-Петерб. гос. ун-т. — СПб., 2002. — 94 с.
2. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход / А. В. Поляков. — СПб. : Юрид. центр пресс, 2003. — 845 с.
3. Поляков А. В. Прощание с классикой, или Как возможна коммуникативная теория права / А. В. Поляков // Рос. ежегодник теории права. — 2008. — № 1. — С. 9–42.
4. Неклассическая философия права: вопросы и ответы. — Харьков : Биб-ка междунар. журн. «Проблемы философии права», 2013. — 272 с.

¹ Початок дискусії див.: Передмова головного редактора у часопису «Правознавство» № 4 за 2013 р. («Чи потребує теорія права ідей М. Гайдеггера?») У 5-му та 6-му номерах цього ж часопису за 2014 р. планується помістити мою відповідь на ці закиди.

Стовба О. В. Феноменолого-комунікативний підхід А. В. Полякова: право «по той бік» класичного праворозуміння

Анотація. Стаття являє собою розгляд філософсько-правової концепції відомого сучасного російського правознавця А. В. Полякова. Автор викладає зміст зазначеного підходу, аналізує його переваги й недоліки. У статті накреслюються основні філософсько-методологічні риси феноменолого-комунікативного варіанта праворозуміння. У підсумку робиться висновок про належність підходу А. В. Полякова до принципово нового — динамічного — праворозуміння, яке склалося у пострадянській філософії права.

Ключові слова: феноменологія, комунікація, право, динамічне праворозуміння, онтологія, методологія.

Стовба А. В. Феноменолого-коммуникативный подход А. В. Полякова: право «по ту сторону» классического правопонимания

Аннотация. Статья представляет собой рассмотрение философско-правовой концепции известного современного российского правоведа А. В. Полякова. Автор излагает содержание данного подхода, выделяет его преимущества и недостатки. В статье подчеркиваются основные философско-методологические черты указанного варианта правопонимания. В итоге делается вывод о принадлежности феноменологически-коммуникативной концепции права А. В. Полякова к принципиально новому — динамическому — правопониманию, сложившемуся в настоящее время в постсоветской философии права.

Ключевые слова: феноменология, коммуникация, право, динамическое правопонимание, онтология, методология.

Stovba O. Phenomenological-Communicative Approach of A. Polyakov: Law at the «Other Side» of the Classical Legal Reasoning

Summary. The article is the consideration of the legal-philosophical approach of the famous cotemporary Russian legal philosopher — A. Polyakov. Author underlines main intentions of this approach, stresses its positive and negative attributes. In the article the main philosophical-methodological features of the mentioned approach are researched. The result of the consideration is that the legal philosophy of A. Polyakov belongs to the new — dynamic — legal reasoning, which was formed within the post-Soviet legal thought.

Key words: phenomenology, communication, law, dynamic understanding of law, ontology, methodology.